

De eukaristiska bönerna i Svenska kyrkans mässordning 1986 En internationell jämförelse

Under det senaste decenniet har Svenska kyrkan använt en försöksordning för huvudgudstjänsterna vid sidan om den Svenska kyrkohandboken, 1942, Gudstjänstordning, 1976 (GO 76). Församlingarna har fått välja efter eget tycke vilken ordning som skulle användas och i en del församlingar har ganska fria blandningar framkommit (t. ex. när församlingen har föredragit 1942 års högmässa men prästen har velat använda en GO 76 "nattvardsbön" i stället för den korta bönen och instiftelseorden som finns i 1942 års ordning). "Nattvardsbönerna" hade fått en ganska bred användning och när 1982 års revisionsgrupp började utarbeta ett handboksförslag fick de många reaktioner och synpunkter att fundera på angående kyrkans stora tackbön i liturgin, den eukaristiska bönen.

Förutom den inhemska utvecklingen och erfarenheten kom impulser till arbetet genom Faith and Order. 1982, efter ett mångårigt teologiskt projektsarbete, kom dokumentet "Dop, nattvard, ämbete" – "Baptism, Eucharist and Ministry" (som oftast förkortas till BEM). Ett svar till BEM-dokumentet sammanställdes och antogs av kyrkomötet 1985. BEM-delarna om både dop och nattvard handlar inte om teologi i isolation utan innehåller även förslag om hur dop och nattvard kan gestaltas inom kyrkornas gudstjänstliv. Beträffande den eukaristiska bönen uppmärksammade revisionsgruppen flera olika moment som bör finnas med enligt BEM:

- Tacksägelse till Fadern för skapelsens under, frälsning och helgelse (med rötter i den judiska berakahtraditionen)
- instiftelseorden
- anamnes, dvs. åminnelse av Jesu frälsningsgärningar
- nedkallande av den helige ande (epikles) över församlingen och elementen
- bön om Herrens återkomst.¹

En del av dessa liturgiska moment uppmärksammades som obekanta för lutheraner. Sedan reformationen har en fylligare form av eukaristisk bön sällan kommit till uttryck inom de lutherska kyrkotraditionerna. Redan under medeltiden hade den eukaristiska bönen tystats i den västerländska liturgin. Medeltidens romerska canon hördes inte av församlingen utan bads tyst av celebranten. T. o. m. instiftelseorden lästes lågt men konsekrationen uppmärksammades av församlingen när konsekrationklockorna ringdes i samband med elevationen av oblaten och kalken. Senmedeltidens fromhet präglades av botkarakter och individualism. Mässfirandet präglades också av dessa drag. Kyrkan hade tappat levande kontakt med sin stora tackbön i euka-

¹1982 års revisionsgrupp, "Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster, Kyrkliga handlingar", Svenska kyrkans gudstjänst, Band 8, Stockholm, 1985 (Statens offentliga utredningar [SOU] 1985:46, Civildepartementet), s. 128.

ristin och nattvardens tidigare motivrikedom försvann i individens andakt och botgöring även under själva mässfirandet.

Ibland har den lutherska mässan kallats för den sista och yttersta utvecklingen av den medeltida nattvardsfromheten.² Martin Luther gav ut sin första mässordning år 1523, *Formula missae*. Hans *Deutsche messe* kom år 1526. Dessa har blivit vanliga mönster för lutherska liturgier. *Formula missae* var en ganska varsam revidering av den medeltida mässordningen på många sätt, t. o. m. latin bevarades som gudstjänstspråk för det mesta. Men Luthers revision av den eukaristiska bönen är bland de mest extremt utförda under hela reformationen. Eukaristin inleddes av den vanliga dialogen (Dominus vobiscum. . . Sursum corda. . . Gratias agimus. . .) och fortsatte med den allmänna prefationen fram till orden, "Per Christum Dominum nostrum". Därefter sjöng prästen "Qui pridie pateretur. . ." och instiftelseorden. Kören sjöng Sanctus och under sjungandet av Benedictus qui venit lyfte prästen brödet och kalken samtidigt (elevationen). Sedan sjöngs Pater noster och Pax Domini av prästen. Prästen läste högt en förberedelsebön ur missalet (men i pluralis), "Domine Jesu Christe, Fili Dei vivi, qui ex voluntate Patris. . ." Sedan påbörjades nattvardsutdelandet samtidigt som kören sjöng Agnus Dei.

Som helhet är det en ganska smidig och harmonisk liturgisk sammansättning. En stämning av bön och tillbedjan bevaras genomgående men den har knappast någon möjlighet att leda församlingen in i en uppskattning av nattvardens motivrikedom. *Formula missae* är ett bevis på att Luther uppskattade den liturgiska tradition som han hade fostrats

i, men han ville utesluta varje möjlighet att tolka mässan som ett nytt offer, skilt från Kristi enda offer, som prästerna kunde offra när de ville få särskilda tjänster av Gud. Liturgin i *Formula missae* centreras på tillbedjan av Kristi realpresens som aktualiseras av instiftelseorden med betoning av medeltidens botmotiv därför att sakramentsmottagandet präglades så starkt av syndaförlåtelsekaraktär.

I Sverige tog Olaus Petri *Formula missae* som modell för Then Svenska Messan, 1531, och denna ordning har påverkat eukaristins utformning i Svenska kyrkan fram till vår tid.

Men numera finns en längtan bland många lutheraner efter en ljusare stämning i liturgin och ökad förståelse för nattvardens varierade motiv. Kyrkans tradition av fullständigare eukaristiska böner har återupptäckts inom de lutherska kyrkorna. Men det har också blivit ett mycket kontroversiellt ämne efter drygt 400 år av Luthers minimala mässordning. Det råder stor förvirring kring anknytningen mellan eukaristiska böner och medeltida "mässofferslära". Den livliga teologiska debatten som karakteriserar lutherskt kyrkoliv i allmänhet gör inget undantag för liturgiska förändringar. Många lutherska samfund har lyckats införa eukaristiska böner av klassiskt mönster som ett alternativ i sina liturgier, t. ex. i Tyskland och i Nordamerika. Men några har protesterat teologiskt mot dessa böner och de har då blivit accepterade som fakultativa moment. I dessa fall har en kompromiss tvingats fram och instiftelseorden får, efter Luthers exempel, användas ensamma i stället för fullständigare former av eukaristin. Svenska kyrkan är förmodligen det första lutherska samfund som har gått helt ifrån det gamla bruket genom att inte tillåta användning av instiftelseorden ensamma som alternativ. 1982 års revisionsgrupp lade fram ett förslag till handbok och mässordningar med inte mindre än åtta varianter på den eukaristiska bönen (s. k. nattvardsbönerna). Detta

²Se Louis Bouyer, *Eucharist, theology and spirituality of the eucharistic prayer* (Notre Dame, USA, 1968), särskilt s. 384–391, och Kenneth W. Stevenson, *Gregory Dix 25 years on*, *Grove liturgical study no. 10* (Bramcote, Notts., England, 1977), s. 33f.

kommer delvis som följd av skilda fromhetsriktningar, olika stilideal och även av allmänkulturella strömningar enligt revisionsgruppens utredning. Men en annan faktor är nog ett uttalande i Svenska kyrkans svar till BEM-dokumentet:

Nattvarden blir nattvarden genom Kristi löfte, inte genom uppbygganden av nattvardens liturgi. Däremot kan den liturgiska formen ge bättre eller sämre uttryck åt nattvardens rikedom. Det är mot denna bakgrund viktigt att utformningen av de skilda kyrkornas nattvardsliturgier inte uppfattas som hinder för nattvardsgemenskap. För vår egen kyrka finns det också anledning att noga överväga behovet av varierande nattvardsliturgier, när vi står i begrepp att fastställa nya liturgiska ordningar 1986.³

Frågor om en eukaristisk böns struktur var aktuella när handboksförslaget diskuterades. Skulle det finnas en fast struktur där olika delar fick varierande uttryck i olika böner eller kunde själva strukturen variera? I evangelisationsutskottets betänkande angående handboksförslaget erkänns en fornyrklig grundläggande struktur "med t. ex. såväl anamnes som epikles".⁴ Läronämndens yttrande innehåller ett mer detaljerat uttalande.

Det mönster som syns vara mest utförligt och logiskt är: lovprisning av Fadern, epikles över både nattvardsgästerna och elementen, instiftelseorden, anamnes (ihågkommande av hela Kristi verk) och avslutande doxologi (lov-

prisning). Treenigheten blir då tydligt framställd, liksom det verkliga förmedlandet i nattvarden av Kristi sanna kropp och blod genom Anden.⁵

En motion till kyrkomötet tog upp en relativt detaljerad diskussion av den eukaristiska bönen och föreslog:

. . . Svenska Kyrkan bör uppställa en mycket fast struktur inom vilken hon – liksom andra kyrkor – försöker formulera olika fullödiga uttryck för ett sådant lovprisande-bönfallande som är den eukaristiska bönen kännemärke. . .⁶

Trots att önskemål förelåg om en fast och konsekvent struktur med rötter i det tidiga kristna bruket och den judiska bönetraditionen, finns många strukturella variationer bland de olika alternativ i eukaristin som Kyrkohandboken kallar för "nattvardsböner". En tydlig variation mellan olika böner har fått högre prioritet än den noggrant genomtänkta strukturen som några i kyrkan har efterlyst.⁷ Denna inställning är ovanlig i dagens liturgiska arbete. Andra kyrkors eukaristiska böner har nästan alltid en gemensam struktur. Den är tydligt demonstrerad i Church of England's Alternative Service Book, rite A (fyra böner), i Lutheran Book of Worship (fyra böner) och i det romerska katolska Missalet av Paulus VI.⁸ Agende für evangelisch-lutherische Kirchen und Gemeiden I (1955) tillåter tre olika former av "konsekration" anpassade efter olika

³Kyrkomötets läronämnd 1985-01-21, "Förslag till svar från Svenska kyrkan på Lima-dokumentet, Dop Nattvard Ämbete" KE 1985:17, bilaga 4, s. 22. ⁴Evangelisationsutskottets betänkande 1986:7 med anledning av Centralstyrelsens skrivelse 1986:2 angående stadfästade av Den svenska kyrkohandboken I 1986 samt i anslutning därtill väckta motioner (KE 1986:7), *Nattvardsbönen*.

⁵Läronämndens yttrande 1986:2 med anledning av centralstyrelsens skrivelse 1986:2 och därtill väckta motioner (Ln 1986:2 y), s. 18.

⁶Motion till Kyrkomötet 1986:203, Dag Sandahl om den eukaristiska bönen (Kmot. 1986:203), s. 2. ⁷*ibid.*, s. 1.

⁸De nya bönerna (II, III och IV) har samma struktur. Bön I (s. k. canon) görs till ett undantag av förböner som förekommer både före och efter instiftelseorden, ett av denna böns unika drag.

liturgiska traditioner i tyska lutherska kyrkor. En av formerna är en eukaristisk bön av klassisk typ.⁹ Fem alternativa böner har också använts på prov sedan mitten av 1970-talet. Ordningen av de olika momenten växlar någorlunda i dessa böner men varje bön innehåller någon form av lovprisning, bön om den helige Ande, instiftelseorden, ihågkommande av Kristi verk och doxologi med avslutande Amen (med endast ett undantag).⁹

Den svenska kyrkohandbokens eukaristiska böner

Alla åtta nattvardsböner accepterades av kyrkomötet i mer eller mindre modifierade former. Hur ser de ut jämförda med andra kyrkors eukaristiska liturgier?

Bön "A"

Nattvardsbön "A" är en ganska originell komposition men har formuleringar som har övertagits från GO 76 nattvardsbön "B". Inledningen är typisk för vissa östkyrkliga (västsyriska) eukaristiska böner som brukar ta upp teman av Guds helighet efter Sanctus har sjungits. Tacksägelsen för frälsningen har inspirerats av Paulus stora lovprisning i Filipperbrevet 2. (Liknande tema finns såväl i den franska lutherska eukaristin som i den östsyriska eukaristin av Teodor av Mopsuestia [nestoriansk].) Denna hänsyftning tyder på nattvardens offermotiv, ett motiv som har fått ganska litet utrymme i Svenska kyrkans eukaristi. Strax innan instiftelseorden placeras en annorlunda bön om att Gud skall möta oss när vi nalkas honom för att ta emot det som Kristus har gjort för oss. Det är svårt att hitta en liknande formulering eller moment som övergång till instiftelseorden i någon annan tradition. Sådana formuleringar kan annars före-

komma i syndabekännelsen eller i en förberedelsebön av anglikansk typ (s. k. "prayer of humble access").

Instiftelseorden och en församlingsacklamation är de enda delar som alla böner har gemensamt. En acklamation räknas som en ganska oviktig del av en eukaristisk bön,¹⁰ men har blivit populär i många kyrkor. I evangelisationsutskottets betänkande (KE 1986:7) ansågs acklamationen i andra personen vara "ett starkt uttryck för realpresensen". Denna acklamation har hämtats ur det romerska missalet och finns med i Faith and Order's Lima liturgi. Liknande acklamationer har ofta funnits med i östkyrkans liturgier.¹¹

Efter församlingsacklamationen saknas ett viktigt moment i bön "A", en riktig anamnes. Anamnes är ett svårt ord att översätta men betyder mer än att endast komma ihåg någonting som har hänt någon gång för länge sedan. Det grekiska ordet uttrycker samma sak som det hebreiska *zikkaron*, ett begrepp som man möter i det judiska påskfirandet. Det betonar att det inte endast var stamfäderna som befriades av Gud, räddades från slaveriet och leddes av Gud till ett eget land.¹² Varje generation skall anse sig vara räddad och befriad av Gud, och detta skall aktualiseras i det årliga påskfirandet. Anamnesen i en eukaristisk bön är ett ihågkommande som aktualiserar händelser bland den bedjande menigheten, "ett återframkallande".¹³ En väsentlig del av detta återframkallande börjar med instiftelseorden. Men om Kristi offer skall uppfattas som mer än bara hans död (och detta är en viktig punkt, särskilt bland lutherska kristna) måste anamnesen utvecklas i anslutning till instiftelseorden. I de flesta traditioner nämns

¹⁰Se Dennis C. Smolarski, *Eucharistia, a study of the eucharistic prayer* (New York, 1982) s. 96.

¹¹T. ex. *Der Balizeh anaphora* (egyptisk), se Bouyer, s. 202.

¹²Smolarski, s. 68f.

¹³J. G. Davies. *Liturgiskt handlexikon*, översättn. A. O. T. Hellerström (Stockholm, 1965), s. 14.

⁹Se Lutheran/Roman Catholic Joint Commission, *The eucharist* (Geneva, 1980), s. 40–44.

åtminstone Kristi död, uppståndelse, och himmelfärd (ibland förekommer andra aspekter på försoningsmysteriet) och Kristi återkomst återopas.¹⁴ Detta återframkallande av Kristi offer leder ofta in i en bön om kyrkans offer (ett särskilt känsligt ämne bland lutheraner) som görs i lydning mot Kristi befallning. Bönen markerar tydligt att kyrkans offer är helt beroende av Kristi offer. Offermotivet går ofta förlorat om en tydligt utvecklade anamnes med oblationsbön saknas.

I stället för anamnes fortsätter bön "A" med en bön om den helige Ande, en form av epikles. På grekiska betyder ordet epikles helt enkelt "åkallan". Men den har ofta använts som en del av den eukaristiska bönen där prästen ber att Fadern skall sända Anden så att brödet och vinet skall förvandlas till Kristi kropp och blod. Det finns inte mycket underlag, historiskt eller teologiskt, för ett sådant restriktivt bruk av ordet.¹⁵ Östkyrkan har uppfattat epiklesen som "konsekrationsmoment" i eukaristin till skillnad från västkyrkan där instiftelseorden har betonats som konsekrationsmoment. Dessa skilda uppfattningar har förorsakat en av de mest långvariga och bittra debatterna mellan öst och väst under kyrkans historia. I de västsyriskas eukaristiska böner (som blev de vanligaste österländska modellerna för epiklesen) utvecklades detta moment till en bön i anslutning till anamnesen med tre delar: man ber att Fadern genom den helige Ande skall acceptera offret (som identifieras starkt med Frälsarens åminnelse), att brödet och vinet skall förvandlas till Kristi kropp och blod, och att Andens ankomst skall skapa enhet i kyrkan och så förena alla i Kristi kropp Fadern till ära.¹⁶ Den tredje delen är förmodligen det enda ur-

sprungliga syftet med denna bön med hänsyn till de tidiga exempel som finns med i Hippolytus apostoliska tradition och i eukaristin av Addai och Mari (i den nuvarande nestorianska versionen). Här finns ingen bön om att brödet och vinet skall förvandlas utan om att Anden skall sändas till församlingen så att de när de har tagit emot Kristi kropp och blod skall bära frukter i enhet som ärar Gud.

Många har urskilt två delar i en eukaristisk böns epikles, en bön om konsekration och en bön om kommunion (gemenskap). Dessa två delar kommer tillsammans i anslutning till bönen anamnes i de flesta östkyrkliga liturgier. I västkyrkans tradition var de ofta separata böner med den konsekratoriska epiklesen som övergång från post-Sanctus lovprisningen till instiftelseorden. Epiklesens bön om kommunion bes i anslutning till anamnesen efter östkyrkliga modeller. Romerska katolska eukaristiska böner II, III och IV är tydliga exempel på denna utformning. Utformningen överensstämmer väl med traditionell västerländsk konsekrationsteori men ger ett splittrat intryck av Andens arbete i eukaristin och den klara treeniga utformning av eukaristin som finns i östkyrkliga (västsyriskas) böner (en form som ofta har använts i nya eukaristiska böner t. ex. bland lutheraner, anglikaner och metodister).

Läronämnden såg den ökade betoningen av bönen om Anden i den nya liturgin som en vinst.¹⁷ Nämnden framhäver denna böns förenlighet med lutherska teologiska och liturgiska principer. Men de framhäver även en evangelisk frihet att *endast antyda* eller *förutsätta* både anamnes och epikles utan att klart uttrycka dem.¹⁸ Resultatet har blivit att epiklesen (liksom anamnesen) har utformats och placerats olika i alternativen. Det verkar råda

¹⁴W. Jardine Grisbrooke, "Anaphora", A dictionary of liturgy and worship, ed. J. G. Davies (New York, 1972) s. 15.

¹⁵*Ibid.*

¹⁶Bouyer, s. 313.

¹⁷Ln 1986:2 y, s. 14.

¹⁸*Ibid.*, s. 18 (angående bönen om Andens förenlighet med den lutherska traditionen se även SOU 1985:46, s. 129).

olika meningar om syftet med epiklesen. Svenska kyrkan har kommit fram till att bönen om Anden är bra men man har inte kunnat komma överens om hur denna bön bäst kommer till uttryck i eukaristin.

Det har påståtts att bön "A" har en epikles över både församlingen (kommunion) och elementen (konsekration).¹⁹ Men det är uppenbart att den ber endast om att Anden skall sändas "över oss som bär fram dessa gåvor"²⁰ och som tar emot dem. Även om gåvorna nämns i samband med bönen om Anden ber man inte att Anden skall sändas över själva brödet och vinet. Bönen fortsätter med att be om nattvardens frukter i nattvardsgästernas och i kyrkans liv samt i framtiden när Gud skall återskapa himlarna och jorden (och sätter därmed in nattvardefirandet i ett eskatologiskt sammanhang).

Bön "A" avslutas inte med doxologi och Amen efter det sedvanliga mönstret som läro-nämnden har skisserat,²¹ utan övergår direkt från bönen om nattvardens frukter till Herrens bön. Detta är en stor avvikelse från det ekumeniska mönstret som kan tydas i många kyrkors liturgier i dag. 1982 års revisionsgrupp som har skapat denna utformning av eukaristin har resonerat i motiveringen så här:

Denna nattvardebön har alltså inte något församlings Amen. Vi vet mycket väl, att detta "Amen" anses vara mycket viktigt. Här skall församlingen instämma i prästens bön, men vi har ändå velat ge en möjlighet att gå direkt över till Herrens bön. Liturghistoriskt hör inte Herrens bön till nattvardebönen utan till Måltiden. Det är bl. a. därför som församlingens "Amen" anses vara så viktigt. Men i praktiken fungerar det mycket dåligt. Prästen sä-

ger "Amen" och sedan fortsätter han: "Låt oss nu alla bedja så som vår Herre Jesus Kristus själv har lärt oss." Detta tilltal till församlingen bryter böneriktningen. Nattvardebönen är riktad till Fadern. Herrens bön är också riktad till Fadern. Är det inte då naturligt att hålla samman dessa två böner och låta församlingen förbli i bön utan att störas av en uppmaning "Låt oss nu alla bedja. . ." Det är ju förhoppningsvis det församlingen gör också i nattvardebönen.

Dessa pastoralt betingade övervägande har lett oss till att. . . ge en möjlighet att gå direkt över till Herrens bön. Att församlingen läser med i den bönen är väl nu så allmänt genomfört att inga praktiska problem kan uppstå.²²

Att den eukaristiska bönen, avslutad på vanligt sätt med doxologi och församlingens "Amen", anses fungera "mycket dåligt" i praktiken verkar vara ett unikt svenskt liturgiskt-pastoralt problem. Det har inte nämnts som ett problem i andra kyrkors litteratur om eukaristisk bön. En bred ekumenisk praxis anser inte att det är naturligt att hålla samman dessa böner trots att båda böner riktas till Fadern. Endast ett exempel på en liknande utformning finns bland de representativa lutherska nattvardsliturgier som finns med i Lutheran/Roman Catholic Joint Commission's *The Eucharist*, nämligen det femte alternativet i den tyska liturgin.²³ (Men det skall observeras att denna korta bön även inkluderar en rudimentär doxologi.) Andra lutheraner, anglikaner och romerska katoliker bl. a. har inte lagt märke till att församlingen störs av att lära sig uttala sin "Amen" till den eukaristiska bönen.²⁴ Det är möjligt att den inledande "Låt oss nu alla bedja. . ." upplevdes som onödigt och riktningstörande. Lutherska

¹⁹SOU 1985:46, s. 129.

²⁰I denna bön kan tydas ett något mer utpräglat offermotiv än i de flesta alternativen.

²¹Se s. 7.

²²SOU 1985:46, s. 160.

²³S. 44.

nattvardsliturgier i allmänhet har ingen inledning till Herrens bön. Den bes direkt efter den eukaristiska bönen (eller instiftelseorden) av prästen eller prästen med församlingen. Det är nog bättre att låta bli att ge för många anvisningar till församlingen under liturgin. Församlingen kan kanske ändå fortsätta i bön genom att delta i en kort tystnad mellan församlingens Amen och Herrens bön. (Revisionsgruppen påpekar att församlingarna är vana vid att läsa med i Herrens bön så att inga praktiska svårigheter skulle uppstå.) En kort tystnad mellan den eukaristiska bönen och Herrens bön vore möjligen ett sätt att hjälpa församlingarna komma över besvärande känslor inför tystnad i gudstjänst och ett sätt att bevara den stämning av tillbedjan som har varit ett kännetecken för det lutherska nattvardsfirandet (förmodligen ett bättre sätt än att bara prata på).

Teologer från många olika traditioner är överens om att ett avslutande Amen är både liturgiskt och historiskt viktigt. Detta Amen kallas ibland för det Stora Amen och nämns särskilt som en del av den eukaristiska bönen så tidigt som 100-talet i Justinus beskrivning av den kristna gudstjänsten i Rom. Det kan ha sitt ursprung i den Amen som avslutade den judiska bordsbönen *birkat ha-mazon* där alla förenas i en stor Amen efter det att värden eller familjefadern har bätt tackbönerna. Denna bön var i bruk på Jesu tid. På hebreiska innebär Amen nyanser av verklighet eller sanning och kan översättas med "så skall det ske" eller "jag är överens med det som har sagts". (Det betyder alltså inte, "Nu slutar vi be", som revisionsgruppen antyder.) Ordet förekommer ganska ofta i Nya Testamentet och i Upp. 3:14

²⁴Den amerikanska lutherska Manual on the liturgy, Lutheran book of worship (Philip H. Pfatteicher och Carlos R. Messerli, Minneapolis, USA, 1979, s. 241) betonar: ". . . the people should be taught to say [the Amen at the close of the eucharistic prayer] loudly and boldly as the principal Amen of the service."

kallar Kristus sig själv för Amen (sanningen) som skall komma in och äta med den som öppnar för honom när han bultar (Upp. 3:20). Detta syftar möjligen på eukaristin. Det Stora Amen är verkligen en del av eukaristin med rötterna i det tidiga kristna bruket och i den judiska bönetraditionen. Men församlingens Amen (och doxologin) har uteslutits ur minst två av de åtta eukaristiska böner som Svenska kyrkan har antagit i 1986 års liturgi.

Bön "B"

Bön "B" är den som mest liknar bönen i 1942 års handbok. Den har blivit litet längre men är fortfarande det kortaste alternativet i den nya ordningen. I början har en kort mening om skapelsen lagts in så att bönen inte är helt kristocentrisk som i 1942 års liturgi. Däremot har hänsyftningen på Joh. 3:16 (som har en gammal förebild i Chrysostomusliturgien) kommit bort, tyvärr. Bönen om Anden som kommer före instiftelseorden kan kallas epikles endast i vidaste mening eftersom den inte alls fungerar som en vanlig epikles, inte som konsekreatorisk epikles över elementen och inte heller som kommunion-epikles över församlingen. Den är helt enkelt en bön om att varje nattvardsgäst skall förberedas av den heliga Ande till att ta emot nattvarden, en ovanligt individualistisk tanke i modern eukaristisk bön. Instiftelseorden följs av en församlingsacklamation (som är fakultativ i just denna bön).

Anamnesen behandlas på ett annorlunda sätt i bön "B". Den tankegång om Sonens lidande, död, uppståndelse och himmelfärd som brukar finnas med i en anamnes ingår i en kort bön om nattvardens frukter. Anamnesen utvecklas inte men "antyds" på ett skickligt sätt. I den övergång till Herrens bön som ersätter doxologi och församlingens Amen återfinns en eskatologisk anspelning. Bön "B" är så kort att den saknar flera vanliga delar, den "antyder" endast anamnesen och har en ovan-

lig individualistisk betoning av nattvarden för vår tid. Det senmedeltida arvet i luthersk nattvardsfromhet verkar leva kvar i denna bön. Ett något mer lyckat försök till en kort eukaristisk bön som omsluter liknande tema och stil finns med i den tyska lutherska liturgin (konsekrationsform B, alternativ 1).²⁵ Den tyska bönen låter även mindre individualistisk.

Bön "C"

Nattvardsbön "C" börjar på ett sätt som påminner om den judiska bönetraditionen, särskilt då om måltidens *berakoth* som välsignar Herren för skapelsen, återlösningen och försöningen. Enligt den amerikanske lutherske teologen Robert W. Jensen, är uttrycket "Välsignad är du. . .", grunden till den judiska bordsbönen. Därför är den mycket viktig även i den kristna traditionen, inte minst när det gäller den eukaristiska bönen.²⁶ Han har skrivit i handlingarna från den nämnd som förberedde 1978 års nordamerikanska liturgi (Lutheran book of worship):

The root utterance [of the Jewish table grace at the time of Jesus] is "Blessed be God!" Such doxology is addressed both to God and to the table-companions; it means both "Bless you, God!" and "Let us bless God." It is neither prayer only nor proclamation only, but a third embracing both: *thanksgiving*. Table-thanksgivings bless God for his creator-goodness, experienced in the food and community of the meal; and for his saving deeds in the history of Israel. When these deeds are named, thanksgiving becomes an act of calling to *remembrance*. And for the faith of Israel, remembrance of God's past acts necessarily becomes *invocation* of his eschatological acts, as in the Pas-

²⁵Se The eucharist, s. 42.

²⁶Uttrycket är inte ovanligt i Nya Testamentliga böner, se t. ex. Lk. 1:68, Ef. 1:3, 1 Pet. 1:3.

sover-table prayer: "Remember us, and our fathers, and the Messiah, the Son of David, and Jerusalem. . ." ²⁷

Den eukaristiska börens särskilda karaktär och ställning i liturgin klarnar när man sätter sig in i den judiska tradition som ligger till grund för den kristna traditionen. Post-Sanctus lovprisningen i bön "C" är en påminnelse om denna långa tradition, men blir tydligt modern när den med lätt hand påpekar att den bibliska traditionen omsluter både manliga och kvinnliga Gudsbilder i en mening om Gud "som är en fader och en moder för oss människor".

Efter instiftelseorden och församlingsacklamationen övergår bön "C" direkt i epiklesen. Anamnes saknas såväl som någon antydning på eukaristins offermotiv. I denna bön, som följer på instiftelseorden, utformas epiklesen enligt östkyrkans tradition där man ber om att Anden skall sändas över både församlingen och gåvorna. Epiklesen avslutas med ett nyskapande uttryck i bönen om nattvarens frukter i nattvardsgästernas liv, att de skall bli "människor som hungrar och törstar efter rättfärdighet".

Bön "C" är det första alternativet som innehåller en specifik förbön. Efter epiklesen bes en förbön om rättvisa och fred i världen. Förbön förekommer nästan aldrig i evangeliska kyrkans eukaristiska böner. Det har också sagts i den svenska diskussionen att "i princip" bör inte förbön och nattvardsbön blandas.²⁸ Men revisionsgruppen och evangelisationsutskottet (efter kontakter med läroämnden) har varit överens om att förbön införd i den eukaristiska bönen ger uttryck för

²⁷Inter-Lutheran Commission on Worship, Liturgical Texts Committee, Subcommittee on Eucharistic Prayers (October, 1974), "The reason and character of the great thanksgiving."

²⁸Motion till kyrkomötet 1986:97, Per-Olof Sjögren om nattvardsbönerna.

”nattvardens sociala dimension”.²⁹ (Förbön i eukaristin skall diskuteras närmare i anslutning till bön ”E”).

Bön ”C” är det första alternativet som avslutas med doxologi och församlingens Amen.

Bön ”D”

Nattvardsbön ”D” är i GO 76 bön ”A” med ett par varsamma bearbetningar. Den viktigaste förändringen i bönen enligt revisionsgruppens motivering gällde offermotivet i eukaristin. Bönen ändrades från ”Se till det fullkomliga och eviga offer med vilket du i Kristus har försonat världen med dig själv” till ”Se till *hans* fullkomliga och eviga offer med vilket du i Kristus har försonat världen med dig själv”. Enligt revisionsgruppen hade en felläsning av den ursprungliga meningen (”Se till *detta* fullkomliga och eviga offer. . .”) tillåtit att människor kunde läsa in ”den romerska-katolska mässoffersläran”. ”Genom denna felläsning har alltså bönen inte längre handlat om Kristi offer utan om prästens offer på altaret.”³⁰ Detta uttalande representerar en mycket förenklad och onyanserad syn på den s. k. romerska-katolska mässoffersläran, som inte stämmer överens med det sätt på vilket den presenteras i modern ekumenisk litteratur (se t. ex. Lutheran/Roman Catholic Joint Commission’s *The Eucharist*, s. 19ff.) och tyder på en oförmåga att behandla eukaristins offermotiv på ett konstruktivt sätt. En motion till kyrkomötet påpekade att formuleringen av förhållandet mellan Kristi en gång för alla gjorda offer och nattvardsfirandet noggrannare måste tänkas igenom i ljuset av BEM och *The Eucharist*.³¹ Svenska kyrkan har inte ännu lyckats med att bearbeta detta förhållande liturgiskt. I allmänhet lyser offermotivet med

sin frånvaro i den nya liturgin.

Bön ”D” har sitt ursprung i ”Västeråsmässan”, en liturgi som prövades i Västerås stift redan tidigt under 1970-talet. Många formuleringar och bönens struktur påminner starkt om det romerska missalets fjärde eukaristiska bön. Den innehåller alla delar som anses vara viktiga i den ekumeniska diskussionen av eukaristisk bön och de är sammanställda enligt den ordning som läronämnden ansåg vara lämplig och logisk: lovprisning av Fadern, epikles över både nattvardsgästerna och elementen, instiftelseorden, anamnes och avslutande doxologi.³² I ekumeniskt och internationellt perspektiv är bön ”D” en av de allra bästa av de åtta böner i den nya kyrkohandboken. Att denna bön har en stark ekumenisk ställning och har blivit positivt uppmärksammas utomlands har noterats i revisionsgruppens motivering.³³ Trots det har den inte uppskattats allmänt inom Svenska kyrkan som den gestaltades i GO 76. Revisionsgruppen rapporterade att vissa grupperingar inom kyrkan sade sig vara främmande för bönens teologi men att den uppskattades oerhört mycket bland andra grupperingar. Revisionsgruppen hoppades att en del svårigheter skulle undanröjas av den ovan nämnda språkliga förändringen.

Bön ”E”

Nattvardsbön ”E” har också utformats enligt ett vanligt mönster för eukaristiska böner: lovprisning av Fadern, epikles, instiftelseorden, anamnes, förböner och avslutande doxologi. Lovprisningen av Fadern påminner om sådana lovprisningar ur synagogans liturgi där Fadern prisas för sin makt och omsorg om skapelsen och folket (t. ex. den stora välsignelsen i morgongudstjänsten, *Yozer*). Lovprisningen följs av en konsekreatorisk epikles

²⁹SOU 1985:46, s. 162 och KE 1986:7, *Nattvardsbö-
nen*.

³⁰SOU 1985:46, s. 161.

³¹Kmot 1986:203, s. 1 och s. 3.

³²Se s. 7.

³³SOU 1985:46, s. 161.

som specifikt nämner elementen men även syftar på församlingen som tackar för att de får ta emot Kristi kropp och blod genom elementen. Epiklesbönen har en något annorlunda formulering, och betonar Kristi realpresens på ett starkt sätt. Efter instiftelseorden och församlingsacklamationen ber prästen en ganska utförlig anamnes som övergår till denna böns mest unika drag, förbönerna, ett sällsynt moment i evangeliska eukaristiska böner. Förbönens avslutning liknar tematiskt nordamerikanska lutherska böner och, till en viss grad, Lima liturgin (del 25). Hela bönen avslutas med en kort doxologi (som liknar några östkyrkliga liturgier) och församlings Amen.

Överhuvudtaget har möjlighet till förbön under eukaristiska bönen i allmänhet uteslutits av lutheraner, anglikaner och protestanter. Det är sant att inte alla fornkyrkliga eukaristiska böner innehåller förböner (t. ex. Adais och Maris liturgi och Hippolytus apostoliska tradition), men många teologer påminner oss om den eukaristiska böns rötter i den judiska *birkat ha-mazon*, denna böns sista tredje del är förböner.³⁴ Med anamnesen som utgångspunkt minns kyrkan att Kristus har blivit människa i världen och att det i världen finns mycket nöd. "Därför kommer församlingens bön för engagemang i världens nöd mycket naturligt till uttryck just i nattvardsbönen", skriver revisionsgruppen.³⁵ I eukaristin deltar kyrkan i vår översteprästs unika och eviga förbön och ber om att den försoning som Kristi offer har vunnit skall tillämpas i världen och för hela mänskligheten.³⁶ Tacksägelse för försoningens stora mysterium är den eukaristiska böns grund men ödmjuk bön om mysteriets utförande kan även vara logisk

och väsentlig.³⁷ Förbönerna i den eukaristiska bönen är alltså långt ifrån en dubblett av förbönerna som bes vid slutet av ordets liturgi. Denna förbön, som har kallats för *oratio fidelium*, har bevarats i sin troligen äldsta form i den romerska långfredagsliturgins *orationes sollemnes*. I denna bön nämner prästen eller diakonen ett bönämne och hela församlingen ber tyst över detta ämne. Prästen avslutar tystnaden med en kort kollektbön och nästa bönämne nämns. Enligt denna modell är "de troendes bön" verkligen en tid när församlingsmedlemmarna formulerar sina egna böner med diakonens eller prästens vägledning. Men gudstjänstledarnas bön ersätter inte församlingens egen bön.³⁸ Ur detta perspektiv har kyrkan inte lyckats med att återupprätta *oratio fidelium* tills församlingens egna böner har fått utrymme i detta moment. Liturgin skulle ge plats åt både församlingens personliga förbön vid slutet av ordets liturgi och celebrantens offentliga förbön i den eukaristiska bönen. (Tyvärr tillåts inte denna möjlighet med bön "E" därför att anvisningarna säger att ett annat alternativ skall väljas om församlingen har bätt kyrkans förbön före offerterietspsalmen.)

Det är svårt att bestämma vilka förböner som skall förekomma i den eukaristiska bönen. De varierar mycket i olika traditioner. Men i dessa böner deltar den lokala kyrkan i Kristi förbön på ett särskilt sätt därför kan det vara bra om dessa böner handlar om den allmänna kyrkan och världen. De kan med fördel ge uttryck åt gemenskapen mellan den lokala kyrkan och den allmänna kyrkan (en nödvändighet enligt vissa teologer).³⁹ Därför skall biskopen nämnas samt de som har ansvar i samhället och några särskilda angelägenheter för den lokala församlingen. Förbönerna får inte i längd eller stil överträffa

³⁴Smolarski, s. 85.

³⁵SOU 1985:46, s. 168.

³⁶Max Thurian, "The eucharistic memorial, sacrifice of praise and supplication". Ecumenical perspectives on baptism, eucharist, and ministry, ed. Max Thurian (Geneva, 1983), s. 99f.

³⁷Bouyer, s. 472.

³⁸*Ibid.*, s. 336.

³⁹Smolarski, s. 84.

aspekterna av pris och tacksägelse som fortsätter att vara eukaristins grund. Därför skall mera specifika förbönsämne tas upp i *oratio fidelium*. Bön "E" skapar möjligheter för lutherska kristna att upptäcka det vidare sambandet mellan eukaristi och förbön. Tyvärr uppfattar den inte nyanser som skiljer *oratio fidelium* från den eukaristiska bönen särskilda möjligheter med förbön, men bön "E" representerar ett djärvt steg på en ny väg för en kyrka som står i en luthersk tradition.

Bön "F"

Nattvardsbön "F" har varit en av de mest omdiskuterade och omskrivna av alla böner. Revisionsgruppen, centralstyrelsen, läronämnden och evangelisationsutskottet har haft sina skilda uppfattningar om just denna bön. Diskussionen har varit komplicerad. Lovprisningen som inleder bönen är likadan som GO 76 nattvardsbön C. Bönen i sin nuvarande form har sitt ursprung i ett samarbete mellan revisionsgruppen och Svenska missionsförbundets handbokskommitté, men två alternativa avslutningar har tillkommit i Svenska kyrkans version. Bönen har kritiserats teologiskt, språkligt och angående strukturen. Men i alla instanser ansågs det vara en så viktig ekumenisk händelse när två samfund i Sverige kunde "enas" om en nattvardsböntext (och av så stort värde för SMF/Svenska kyrkans "samarbetskyrkor") att det var klart att denna bön skulle tas med i handboken trots all kritik. Bönen inleds med en lovprisning för skapelsen men försoningsmotivet saknas helt. En konsekration epikles över både elementen och nattvardsgästerna leder in i instiftelseorden som i vanlig ordning följes av acklamationen. Sedan väljer prästen en mycket kort avslutande bön om nattvardens frukter med församlingens Amen (hämtad ur GO 76, bön "C") eller en längre men mycket ovanligt utformad avslutning med en anamnesavdelning och en bön om nattvardens fruk-

ter som övergår till Herrens bön. Med alternativ 1, saknar bönen flera vanliga moment: lovprisning för försoningen i Kristus, anamnes och doxologi. Alternativ 2 bryter med den traditionella principen att den eukaristiska bönen skall riktas till Fadern när anamnesdelen utformas på ett mycket annorlunda sätt och riktas till Kristus. Att den eukaristiska bönen delvis riktas till Kristus är inte helt okänt inom den vida kristna traditionen. I Addais och Maris liturgi växlar riktningen mellan Fadern och Sonen (i anamnesen i synnerhet).⁴⁰ Vissa östkyrkliga böner (av den östsyrisk typen) riktar även anamnesen till Kristus.⁴¹ I den etiopiska traditionen förekommer en eukaristisk bön som riktas huvudsakligen till Kristus.⁴² Dessa ganska isolerade exempel har förmodligen aldrig haft inflytelse över västerländsk liturgi och allt sedan Justinus tid (c:a 150 e. Kr.) har västerlandets offentliga liturgi prisat Fadern genom Sonen,⁴³ ett mönster som har klara grunder i Nya Testamentet.⁴⁴

Bön "F" fortsätter med en bön om nattvardens frukter och övergår sedan direkt till Herrens bön och saknar alltså doxologi och församlings Amen. Evangelisationsutskottet ser på bön "F" som en del i en ekumenisk process som inte bör avbrytas genom att Svenska kyrkan gör stora förändringar i en bön som har betydelse mycket för nattvardssynen inom Svenska missionsförbundet och Svenska alliansmissionen.⁴⁵ Men åtminstone en gruppering inom Svenska kyrkan har sagt att detta alternativ "har så allvarliga språkliga och teologi-

⁴⁰Ett tecken på en mycket utvecklade teologi – se Bouyer, s. 155.

⁴¹T. ex. Tolv apostlarnas liturgi (antiokenska), se Bouyer, s. 284 och den maronitiska eukaristin, se Smolarski, s. 52.

⁴²Vår Herres liturgi, se Bouyer, s. 357ff.

⁴³Se Justinus 1 Apol. 65:3.

⁴⁴Se t. ex. Rom. 1:8; 2 Kor. 3:4; Heb. 13:15.

⁴⁵KE 1986:7, *Nattvardsbönen*.

ska brister" att det ej bör användas.⁴⁶ Ur ekumeniskt perspektiv är det mest positivt om kyrkans stora tackbön återspeglar den gamla kristna traditionen att kyrkan ber till Fadern, genom Sonen, i den helige Ande.⁴⁷

Bön "G"

Nattvardsbön "G" är ett exempel på en kortfattad men ändå någorlunda komplett eukaristisk bön (den rekommenderas företrädesvis vid Söndagsmessa och veckomessa, alltså de enklare nattvardsfirandena under veckan). Lovprisningen i början påminner om det romerska missalets tredje eukaristiska bön. Epiklesen har en något annorlunda utformning där Fadern bes "komma" med sin Ande till både nattvardsgästerna och brödet och vinet. Instiftelseorden och församlingsacklamationen kommer i sedvanlig ordning. Anamnesen, en bön om nattvardens frukter, en kort doxologi och församlingens Amen avslutar denna bön på ett klassiskt sätt. Strukturen gör att denna bön är bra i ekumeniskt perspektiv men delarna är kortfattade och låter därför något torftiga. Tyvärr har romerska III:s fina anspelning på Malaki 1:10–12 i lovprisningen försvunnit i denna bön (ett bibelställe som kyrkofäderna har ofta menat syftar på eukaristin⁴⁸) och offermotivet har inte kommit till uttryck i denna bön.

Bön "H"

Nattvardsbön "H" som är menad som Familjemässans eukaristiska bön har också varit mycket omdiskuterad. Evangelisationsutskottet lät skriva ett eget förslag eftersom revisionsgruppens förslag ansågs vara bristfälligt av många. Den antagna versionen saknar också flera vanliga delar och trots att den nästan är lika lång som bön "G" har den inte alls lika fullständig struktur. Det verkar som det är en kortfattad bön som har eftersträvat även i detta fall och anamnesen såväl som doxologin har fallit bort. Man kunde bättre ha tagit till vara den Romersk katolska kyrkans längre erfarenhet på detta område där en pedagogisk uppbyggnad av bönen prioriteras i stället för kort längd.⁴⁹

Svenska kyrkans eukaristi, 1986

Svenska kyrkan har antagit en ovanligt varierad samling av eukaristiska böner i 1986 års handbok. Revisionsgruppen skrev, "Allmänkyrkliga nattvardsböner är en rikedom som vi med glädje bör ta emot. . ."⁵⁰, men tyckte också att alternativen skulle vara olika varandra och att alla bönerna inte behövde vara så omfattande som "någon eller några stora nattvardsböner som sammanfattar det viktigaste i en allmänkyrklig nattvardssyn".⁵¹ När man ser på alternativen verkar det som variation, t. o. m. nymodighet, har prioriterats på bekostnad av böner som sammanfattar det viktigaste i en allmänkyrklig nattvardssyn eller böner som verkligen sätter in Svenska kyrkan i de vanligaste ekumeniska mönstren för eukaristiska böner som nu förekommer i lutherska, anglikanska, metodistiska, romersk katolska och andra kyrkors liturgier. Läroämnden har accepterat allmänna modeller för den eukaristiska bönen men ändå försvarar den många avvikelser från ett mer medvetet allmänkyrkligt mönster:

⁴⁶Rekommendationer från Svenska Kyrkans Fria Synod för användning av högmässaordningen i Handboken 1986", s. 10.

⁴⁷Smolarski, s. 52.

⁴⁸Bouyer, s. 196.

⁴⁹Se Directorium de Missis cum pueris (1974) eller Liturgi för stora och små, Katolska pedagogiska nämnden (Stockholm, 1978).

⁵⁰SOU 1985:46, 159.

⁵¹*Ibid.*

Ser man på nattvardsbönerna som helhet. . . kan man märka en avsevärd variation när det gäller utformning och fullständighet. Denna variation i förslaget är fullt legitim, särskilt eftersom det inom vår egen kyrka finns nyanser i nattvardsuppfattningen, trots betydande enighet i det väsentliga. Liturgin bör inte ge ett sken av full uniformitet när en sådan inte föreligger.⁵²

Svenska kyrkans alternativ ger inget sken av uniformitet när det gäller eukaristin i 1986 års handbok, men det kan bli förvirrande att försöka förstå vad poängen skall vara med eukaristisk bön med så pass stora variationer mellan alternativen. Vår evangeliska frihet ger oss möjlighet att söka bättre sätt att uttrycka evangeliet också i liturgin men tillåter den sökande efter nymodigheter för nymodigheternas skull eller variationer för variationens skull? Den amerikanske lutherske teologen Robert Jensen skriver också i den nordamerikanska nämndens handlingar: ". . . the classic Lutheran position on all liturgical and organizational matters has been to affirm the ecumenical tradition and seek accomodation, unless prevented by weighty reasons."⁵³ Lutherska kyrkor har ett ekumeniskt uppdrag att utföra även när det gäller liturgiska frågor sedan de har börjat delta i ekumeniska samtal

med andra kyrkor. Den svenska kyrkohandboken, 1986, har ett par ganska fullständiga exempel på allmänkyrkliga eukaristiska böner och har givit lutheraner en viktig tankeställare i det att Svenska kyrkan har helt lämnat Luthers modell (dvs. endast instiftelseorden som "konsekration"). Frågan om sambandet mellan eukaristisk bön och förbön har också blivit mycket aktuell genom att eukaristiska böner med förböner har accepterats i handboken. Men i ekumeniskt och internationellt perspektiv är de svenska nattvardsbönerna mycket ojämna och för att föra vidare ekumeniskt samförstånd och förståelse för det som hör till den svenska traditionen krävs mycket mer arbete. Svenska kyrkan behöver göra klart för sig vad den vill med eukaristisk bön och skaffa sig en djupare kunskap om både kristna och judiska förebilder så att nya alternativ kan få jämnare kvalitet. Då blir det lättare för andra kristna att känna igen de allmänna kristna dragen i vår tradition och kunna uppskatta den lutherska traditionens särskilda karaktär och betoning i nattvarden. Om kyrkan inte hittar något fel i allmänkyrkliga eukaristiska böner varför skall den då inte ta emot dem med glädje?

Richard Stetson

⁵²Ln 1986:2 y, s. 19.

⁵³"A great thanksgiving for luthersans", Inter-Lutheran Commission on Worship.

Summary

The Eucharistic Prayers of the Swedish Mass of 1986 – An International Comparison

In 1986, the Church Assembly of the Church of Sweden accepted a new liturgy for the eucharist. Since the 1970s the Swedish Church has been experimenting with liturgical forms, including eucharistic prayers. The new liturgy of 1986 contains no fewer than eight alternative eucharistic prayers. For over a decade the Church tested an order that contained three alternatives of similar structure and length (*Gudstjänstordning, 1976*). The revision group that worked out the proposed form of the new liturgy decided that alternatives must be different in structure and content to be true alternatives. The more classical common structure of the 1976 prayers was abandoned for considerable variation in formulation and structure in the eight new prayers. This decision was supported in principle by the Church's Central Board, Doctrinal Commission and the Church Assembly's Committee on Evangelisation and Worship which each worked with the proposed liturgy at various times. Thus, this is a rather bewildering collection of alternatives. Two have all the classical parts in an order which was suggested by the Doctrinal Commission (praise to the Father, epiclesis over the communicants and the elements, institution narrative, anamnesis,

concluding doxology). Some lack an anamnesis, some lack an epiclesis, two have no doxology and omit the congregation's Amen at the end (these continue directly with the Lord's Prayer instead). One of the prayers, a text prepared in common with the Swedish Mission Covenant Church, has an anamnesis which is addressed not to the Father, but to Christ. Two of the prayers contain intercessions, highly unusual for non-Roman eucharistic prayers. In accepting this liturgy, the Church of Sweden becomes possibly the first Lutheran church to officially abandon the old Lutheran custom of letting the Words of Institution stand alone instead of enclosing them in a eucharistic prayer. This custom is still common among Lutherans, and the question of not including it as a liturgical alternative would still be a very sensitive one in many churches. To this extent, the Church of Sweden shows very considerable evidence of the influence of BEM and other ecumenical contacts in the liturgy, but the form which this influence should take in the eucharist is not yet very clear.

Richard Stetson